

17. СЪЧЕТАВАНЕ (КОМПОЗИЦИЯ)

Всяка сложна дума е съставена от основите на две думи. Ако накрая има добавен и суфикс, такава дума наричаме **суфиксална сложна производна** (ССП: виж и 15.6).

Съединителна гласна

Между първата и втората част на повечето сложни думи има **съединителна гласна**, като знак за взаимна връзка. Тази гласна обикновено е *-o-*, напр. *ribolov* (риболов), *poljoprivreda* (селско стопанство), *spasonosan* (спасителен), *rukovoditi* (ръководя), по-рядко *-e-*, напр. *oceubica* (отцеубиец), *očevidan* (очевиден), *svojeručan* (собственоръчен). Ако първата дума в сложната завършва на *o* (както в *drvored* (редица дървета покрай улица, алея, шосе), *dobrotvor* (благодетел), *stonoga* (стоножка), *malokrvan* (анемичен)) или на *e* (както в *moreplovac* (мореплавател), *višeglasan* (многогласен)), самият този завършек поема функцията на съединителна гласна.

Сложни думи без съединителна гласна са напр. *buba|švaba* (хлебарка), *pali|kuća* (подпалвач на къщи), *oči|gledan* (очевиден), *hiljadu|godišnji* (хилядогодишен), *dva|deset* (двадесет) (с вертикална черта отбелязваме границата между първата и втората част). При тях първата част обикновено завършва на гласна, но понякога и на съгласна, както в *zim|zelen* (зеленика) или *imen|dan* (имен ден).

17.1. СЛЕТИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ

Слети словосъчетания

Слети словосъчетания наричаме онези сложни думи, в

които първата и втората част запазват същата форма и същите взаимоотношения, каквито са имали в синтагмата от две думи, а единственият признак на съединяване е общото ударение. Такива са напр. *kućèvlāsniċ* (собственик на къща) (= *kuće vlasniċ* (на къща собственик)), *znàtižèlĵan* (любопитен, любознателен) (= *znati želĵan* (да знае желаещ)), *takòzvānī* (така наречен) (= *tako zvanī* (така наричан)), *jedānpūt* (веднъж) (= *jedan put* (един път)) и подобни. Слетите словосъчетания могат да причинят затруднения в правописа, тъй като не винаги е ясно, дали трябва да ги пишем като една дума или като две.

17.2. ПОЛУСЛЕТИ ДУМИ

Полуслети думи

Полуслетите сложни думи са изрази от две думи, които представляват едно понятие, но всяка запазва ударението си, а при писане се отделят с тиренце: *spòtmēn-plòĉa* (паметна плоча), *lèptīr-stàklo* (странично триъгълно стъкло на кола), *rāk-rāna* (язва), *vīše-mānje* (горе-долу) и подобни. Сред тях има много изрази от чужд произход *nātrijum-hlòrīd* (натриев хлорид), *dīzel-mòtōr* (дизелов двигател), *cìmer-koléga* (съквартирант в студентско общежитие) и подобни.

В прегледа, който следва, ще изброим най-честите типове сложни думи по части на речта. Втората част на сложната дума обикновено принадлежи към същата част на речта, както и цялата сложна дума, напр. съществителното *kuća* (къща) в сложната дума съществително *pali|kuća* (подпалвач на къщи), прилагателното *nem* (ням) в сложната дума прилагателно *gluvo|nem* (глухоням) и подобни. Това обаче не важи за суфиксалните сложни производни, тъй

като при тях вида на думата определя суфиксът: напр. в *krivo|klet-nik* (лъжесвидетел) втората част е основата на глагола *kleti* (кълна (се)), а суфиксът *-nik* дава на сложната дума стойност на съществително.

17.3. СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

Сложни думи от две съществителни

Сложните думи от **две съществителни** обикновено имат съединителна гласна като в *paro|brod* (параход), *grado|načelnik* (градоначалник, кмет), *puško|mitraljez* (лека картечница). Без съединителна гласна са сложните думи (още по-често полуслетите) от чужд произход, от турски като *sahat-kula* (часовникова кула), от немски като *gas|maska* (противогаз), *vizit|karta* (визитна картичка, визитка), *general-major* (генерал-майор), в по-ново време често с първа част от английски, като напр. *čarter-let* (чартърен полет), *video-igra* (видео-игра) и подобни.

Сложни думи с глагол

Сложните думи от **съществително и глагол** винаги са суфиксални сложни производни (ССП). Най-често имат нулев суфикс като *brodo|lom* (корабокрушение) (*brod* + *-o-* + *lom(iti)* + \emptyset), *ruko|pis* (ръкопис), *ljudo|žder* (човекоядец), *kišo|bran* (чадър) и т.н.; появяват се и суфикси *-(a)c* (*staklo|rez-ac* (стъklar), *zakono|dav-ac* (законодател) и т.н.), *-a* (мъжки род: *šteto|čin-a* (вредител), *krvo|pij-a* (кръвопиец), *drvo|delj-a* (дърводелец)) и други.

С прилагателно

От **прилагателно и съществително** рядко са безсуфиксни (*puno|moć* (пълномощно), *Beo|grad*), а по-често са ССП

(*crveno|kož-ac* (червенокож, индианец), *malo|građ-anin* (еснаф), *belo|uš-ka* (водна змия) и подобни).

С местоимение

Местоимение + съществително: тук спадат многобройни сложни думи с първа част *samo-* от местоимението *sâm* (сам) (*samo|obmana* (самоизмама), *samo|volja* (своеволие), *samo|uništenje* (самоунищожение)) и някои на *sve-* (*sve|moć* (всемогъщество), *sve|znanje* (всезнание, енциклопедия)).

С числително

Числително + съществително: *dvo|broj* (два броя на списание, издадени заедно), *tro|list* (нещо, което има три листа), *četvero|ugao* (четириъгълник) и т.н. ССП: *dvo|kol-ica* (двуколка), *tro|nož-ac* (триножник), *tro|meseč-je* (тримесечие) и т.н. Подобни на тези са сложните думи с първа част *polu-*⁷³, напр. *polu|krug* (полукръг), *polu|mрак* (полумрак), *polu|proizvod* (полуфабрикат) и подобни.

С глагол

Глагол + съществително: тези сложни думи означават предимно човешки същества, напр. *pali|kuća* (подпалвач на къщи), *deri|koža* (кождер), *vrti|rep* (въртиопашка), рядко предмети (напр. *vadi|čep* (тирбушон)). Наричат се и **императивни** сложни думи, защото първата част е възникнала от повелителната форма за второ лице единствено число на *-i* (*pali*, *deri*, *vrti*), а понякога и от повелителната форма на *-ij*, където звукът *j* се губи, както в *razbi|briga* (развлечение), *ispi|čutura* (голям пияница).

⁷³ От акузатива на някогашното съществително *pola* (= *polovina*), което днес се употребява непроменено, като наречие (напр. *Ženi dajem pola plate* (На жена си давам половината заплата)). Някои граматични причисляват формата *polu-* към префиксите.

С наречие и глагол

Наречие + глагол + суфикс: с нулев суфикс като в *pravo|pis* (правопис), *daleko|vod* (далекопровод) или с други суфикси, както в *krivo|klet-nik* (лъжесвидетел), *pravo|sud-e* (правосъдие) (*pravo + sud(iti) + -je*) и т.н.

17.4. СЛОЖНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ

Съществително + прилагателно: *krvo|žedan* (кръвожаден), *vatro|stalan* (огнеупорен) и т.н.

Съществително + съществително + нулев суфикс: *čoveko|lik* (човекоподобен), *svilo|run* (тънкорунен) и т.н.

Съществително + глагол + суфикс: *spaso|nos-an* (спасителен), *dobro|tvor-an* (благодворителен), *oči|gled-an* (очевиден) и т.н.; *miro|ljub-iv* (миролюбив), *zimo|grož-ljiv* (зиморничав) и т.н.

Прилагателно + съществително + суфикс: *razno|vrst-an* (разнообразен), *oštro|um-an* (остроумен), *prosto|duš-an* (простодушен) и т.н.; *donjo|grad-ski* (долноградски), *spoljno|politič-ki* (външнополитически) и т.н.; *mlado|lik* (младолик), *sedo|kos* (белокос), *prazno|glav* (празноглав), *boso|nog* (босоног) и т.н. (нулев суфикс).

Прилагателно + прилагателно: *gluvo|nem* (глухоням), *svetlo|plav* (светлосин), (полуслети:) *crno-žut* (черно-жълт), *kulturno-umetnički* (културно-художествен) и т.н.

Местоимение + прилагателно: *samo|zadovoljan* (самодоволен), *samo|pouzdan* (самоуверен) и т.н.

Местоимение + съществително + суфикс: *svoje|vrst-an* (своеобразен), *svoje|ruč-an* (собственоръчен), *sve|*

sloven-ski (всеславянски), *ovo|zemalj-ski* (от този свят) и т.н.

Числително + съществително + суфикс: *jedno|smer-an* (еднопосочен), *dvo|sob-an* (двустаен), *tro|del-an* (триделен), *sto|procent-an* (стопроцентов) и т.н.; *jedno|partij-ski* (еднопартиен), *tro|čtvrtn-ski* (от три четвърти) и т.н.; *tro|cifr-en* (трицифрен), *dvo|smisl-en* (двусмислен) и т.н.; (с числително редно:) *prvo|klas-an* (първокласен), *treće|razred-an* (третокласен) и т.н.

Polu + прилагателно: *polu|mrtav* (полумъртъв), *polu|prazan* (полупразен) и т.н.

Наречие + прилагателно: *puno|mastan* (пълномаслен), *opšte|narodni* (общонароден) и т.н.; (с минало деятелно причастие:) *dobro|došao* (добродошао), *novo|nastali* (нововъзникнал) и т.н.; (с минало страдателно причастие:) *tako|zvani* (така наречен), *mного|poštovani* (многоуважаем) и т.н.

Наречие + съществително + суфикс: *mного|ljud-an* (многолюден), *malo|krv-an* (анемичен), *više|slož-an* (многосричен) и т.н.

Наречие + глагол + суфикс: *sporo|voz-ni* (с малко скорост), *lako|misl-en* (лекомислен) и т.н.

17.5. СЛОЖНИ ГЛАГОЛИ

Сложни глаголи има значително по-малко, отколкото сложни съществителни и прилагателни. Най-често се срещат три типа словообразуване:

съществително + глагол: *ruko|voditi* (ръководя), *bogo|huliti* (богохулствам), *dan|gubiti* (губя си времето напразно) и т.н.

местоимение + глагол: *samo|upravljati* (самоуправлявам се), *samo|finansirati se* (самофинансирам

се) и т.н.

наречие + глагол: *zlo|upotrebiti* (злоупотребя), *krivo|tvoriti* (фалшифицирам) и т.н.

Глаголи с префикс *o-*

Освен това, отделни глаголи са образувани с префикса *o-* и основа на наречие и на глагол, напр. *o-zlo|jediti* (озлобя), *o-malo|važiti* (омаловажа), *o-dugo|vlačiti* (разтакавам). От тях трябва да се различават онези като *o-zlovolj-iti* (разваля настроението), *u-dvostruč-iti* (удвоя), *po-jedno|staviti* (опростя), които също съдържат по две лексикални основи, но не са сложни, а префиксално-суфуксални, образувани от сложните прилагателни *zlo|volj-an* (с лошо настроение), *dvo|struk* (двоен), *jedno|stav-an* (прост) и подобни.

17.6. СЛОЖНИТЕ ДУМИ СРЕД ОСТАНАЛИТЕ ЧАСТИ НА РЕЧТА

Местоимения, числителни, наречия

Съчетаване има и при местоименията и числителните, както и при неизменяемите части на речта, но тук то е тясно свързано със значението, поради което на него попаднахме още при запознаване с тези части на речта в морфологията. Така видяхме, че при неопределителните местоимения формантите *i-*, *ni-*, *ne-*, *sva-* се комбинират с въпросителните местоимения, напр. *i|kakav* (какъв да е), *ni|čiji* (ничий), *ne|čiji* (нечий), *sva|ko* (всякой) и подобни (виж 7.6, 7.6.1). Числителните почти всички са сложни думи, като напр. числителното *sedamsto pedeset osam* (758) съдържа пет основи – *sedam*, *sto*, *pet*, *deset* и *osam*. За наречията видяхме (10.5), че могат да бъдат съставени от предлог с друга дума, напр. *iz|jutra* (сутрин), *na|veliko* (до

голяма степен), *za|malo* (насмалко) и подобни; могат да съдържат и същите форманти, които съдържат и неопределителните местоимения, напр. *ni|kuda* (наникъде), *sva|kako* (всякак). Значение на неопределеност имат наречията с редупликация *gdegde* (= *ponegde*) (тук-там) и *katkad* (= *ponekad*) (понякога), както и полуслетите сложни думи от две подобни наречия *kako-tako* (криво-ляво), *manje-više* (горе-долу), *kad-tad* (кога да е; все някога) и подобни.

Сложни предлози

Сред несъщинските предлози можем да различим две групи сложни думи. Едните като *iz|nad* (над), *is|pod* (под), *is|pred* (пред), *iz|među* (между) и др. са съставени от по два същински предлога: по значение са равни на простите предлози *nad*, *pod*, *pred*, *među*, но докато последните вървят с инструментал, сложният предлог изисква генитив (*nad zemljom* = *iznad zemlje* (над земята)). Вторият вид сложни думи представляват свързване на предлог със съществително, като напр. *na|vrh* (на върха; отгоре на), *po|vrh* (на всичко отгоре; освен), *na|kraj* (на края на), *u|mesto* (вместо), *na|mesto* (вместо), *po|put* (като) и т.н., също с генитив.